

Ali smo se osvobodili Durkheima in Webra?

Na eni od konferenc UNESCO 1983. leta v Colmaru (Francija) je francoski sociolog Raymond Boudon (1983) poročal o položaju v sociologiji. Obstoječe usmeritve sociologov je razdelil v tri skupine: eno, ki je povezana z Durkheimom in njegovim zanimanjem za strukture, »dejstveno opazljive pravilnosti«, drugo, ki ima izvor pri Maxu Weberu in daje prvenstvo v skladu z njegovim mnenjem *delovanja, akciji*, in tretjo, za katero je sociologija v prvi vrsti družbena kritika, tj. smer, ki jo je Boudon povezal s frankfurtsko šolo.

Ko sem to bral pred desetimi leti, se mi je zdelo, da je Boudonov prikaz sicer poenostavljen, vendar pa v bistvu pravilno izraža stanje. Zdaj ne mislim več tako, ne zato ker bi bilo Boudonovo mnenje 1983. leta napačno, pač pa zato ker se je v tem času nekako spremenil duh obdobja.

Predvsem se mi zdi, da je postala zastarela tretja Boudonova skupina. Družbene vede so mnogi v 19. in 20. stoletju imeli za bistveno drugačne od naravoslovnih. Kot da njihov cilj ni in ne more biti spoznavanje in razlaga sveta, kakršen je, temveč njegovo presojanje z vidika predstav o tem, kakšen naj bi bil. In vse do pred kratkim so nekateri menili, da družbene vede iz načelnih razlogov niso sposobne prodreti do pravilnosti in zakonitosti tako kot naravoslovne, temveč se morajo zadovoljiti z opisovanjem ali pa videti svoj smoter v uresničevanju določenih vrednot, v kritiki stanja v družbi, ki odstopa od teh vrednot, v osvobajanju ljudi od napačne zavesti, ki izhaja iz ideologije (npr. J. Habermas). Zdi se mi, da danes ne bi več razpravljali o sociologiji v teh okvirih. Ne zato ker ne bi sprejemali takšnih ali drugačnih vrednot, ki so motivirale protagoniste pojmovanja o bistveni razliki med naravoslovnimi in družbenimi vedami ali ki ne bi odobraval družbene kritike in osvobajanja ljudi od dejansko napačnih mnenj, ki so jim bila vsiljena. Vse to so legitimni cilji in sprejemljive težnje. Toda niso znanost. Čeprav lahko rezultati znanosti včasih, ne vedno, prispevajo k temu, da se dosežejo oziroma uspešno uresničijo. Zdi se mi, da je danes splošno sprejeto, da so znanosti na zadnji, odločilni stopnji vse enake, da imajo skupno pot, samo da so nekatere na tej poti prišle dlje od drugih. Mogoče je danes zanimivo razpravljati o družbenih vedah prav zaradi tega, ker imajo od vseh znanosti največji del te skupne znanstvene poti še pred seboj.

Ko pa se današnje smeri v sociologiji poistovetijo s pokojnimi očeti ustanovitelji, nam prideta na misel B.F. Skinner (1971) in njegovo vprašanje, kako to, da so prirodnoznanstvene teorije starih Grkov danes pozabljene, medtem ko so njihovi družbenoznanstveni pogledi še danes aktualni. Kaj je npr. Aristotel mislil o anatomiji rib ali o številu zob pri ženskah, je danes samo nenavadno, toda kaj je mislil o državi ali etiki, je danes neizogibno. Ali je tako, zato ker je družbenim teorijam že tedaj uspelo spoznati nekatere večne resnice, se sprašuje Skinner in odgovarja nikalno. Iz starih prirodnoznanstvenih pojmovanj, kakor koli že nenavadnih (posebnih), se je razvila sodobna znanost, iz tedanjih družbenoznanstvenih nauk pa se ni razvilo nič. Ti v sebi preprosto niso imeli zametkov česa boljšega. Kljub vsemu našemu spoštovanju, ki ga Durkheim in Weber nedvomno zaslužita,

* Prof. dr. Eugen Pusić, Filozofska fakulteta Univerze v Zagrebu.

bi bilo dobro, če bi se ju že enkrat osvobodili. V tem smislu je cilj znanosti zares osvobojanje, namreč osvobojanje novega od mrtve roke starega, pa kakor koli je že to staro vredno spoštovanja in zaslužno kot najnujnejša stopnja na tej poti.

Določeno upanje v tem smislu vzbuja primerjava med družbenimi in biološkimi znanostmi. Obe vrsti znanosti sta v širšem smislu znanosti o življenju, life sciences. Če so v biologiji pravi odgovori prišli šele v zadnjih petdesetih letih, od Watsona in Cricka sem, pa se prava vprašanja postavljajo že od Darwinovih časov, torej v zadnjih sto petdesetih letih. Če v družbenih vedah pravih odgovorov še ni, pa se prava vprašanja najbrž postavljajo že od časov npr. Sigmunda Freuda naprej. Posebnost človeške dejavnosti, pa torej tudi družbe, je sorazmerno velika vloga zavesti in razmišljajoče samozavesti, tega vsekakor svojevrstnega proizvoda evolucije, v človeški akciji in odnosih. To pomeni, da so vprašanja, ki jih je postavljal Freud, kaj je to zavest, kateri so osnovni mehanizmi zavesti, kakšne so družbene posledice in odmevi zavestnega stanja, prava vprašanja, čeprav nanje še nismo odgovorili niti Freud niti drugi po njem.

Zdi se, da je danes vzpostavljane neposredne povezanosti med biološkimi in družbenimi znanostmi vsaj načelno že na obzorju ob vrsti problemov odnosa med možgani in zavestjo: kakšna je vloga nukleinskih kislin v mehanizmu spomina (Vester, 1975)? Kakšne so posledice evolucije mozga v treh kompleksih: R- kompleksu, limbskem sistemu, neokorteksu (Koestler 1967 in tam navedena strokovna literatura)? Kakšna je povezanost med električno-kemičnimi procesi v možganih in splošno koordinativno stopnjo, doživljeno kot osebnost, kot lastni »jaz« (Eccles 1973)? Kakšna je povezanost med žlezami z notranjim izločanjem in afektivno-čustvenimi stanji zavesti? V zvezi s tem tudi izvirno Freudovo vprašanje povezati s seksualnostjo oziroma libidinoznimi nagoni in zavestjo? Čeprav se zdi, da bo glavno besedo pri vzpostavljanju te povezanosti imelo raziskovanje možganov (brain research), pa ni izključen tudi prispevek drugih disciplin z ene ali druge strani sedanje interdisciplinarne meje.

Ko bo vzpostavljena neposredna povezanost med biološkimi in družbenimi znanostmi, se bo postavilo tudi vprašanje, kako se posebnost človeškosti in s tem tudi družbenosti, tj. znatno povečana vloga zavesti – v primerjavi z drugimi živalmi – v življenjskih procesih in medsebojnih odnosih ljudi, izraža v evoluciji človeške vrste. Predpostavimo, da z zavestjo evolucija dobiva novo razsežnost. Spremembe, mutacije, niso več pretežno slučajne kot pri evoluciji na genetski ravni, ampak so v veliki meri posledica zavestnega hotenja in zavestne človeške akcije (delovanja). Izbira, selekcija med njimi pa ni prepuščena izključno delovanju merila preživetja najbolj prilagodljivega (survival of the fittest), ampak je vsaj deloma stvar zavestne človeške presoje. To bi pomenilo, da se proces evolucije, v nekem smislu premeščen na raven zavesti, pomembno pospešuje. Spremembe mogoče niso pogostejše od tistih, ki jih izzovejo slučajne mutacije genetskega materiala, vendar pa so zavestno usmerjene k reševanju določenega problema, torej po predpostavki koristne, lahko bi rekli vnaprej selekcionirane. Zavestna izbira, utemeljena na človeški praksi in njenih izkušnjah, je vsekakor nesorazmerno hitrejša od naključne selekcije, čeprav mogoče ni tako konkluzivna po svojih rezultatih.

Katere pridobitve bioloških znanosti, zlasti sodobne teorije evolucije, bi se lahko prilagodile hitrejši evoluciji na ravni zavesti oziroma katera vprašanja bi novi okvir enotnih znanosti o življenju vsilil družbenim znanostim kot prednostna?

– Sodobna biologija je pokazala, da v evoluciji na genetski ravni, razen naključnih sprememb, pomembno mesto pripada procesom samoorganiziranja žive

materije, ki so bili v klasični biologiji zanemarjeni. Pri družbenih pojavih je bila verjetno narejena napaka v nasprotni smeri: prevelik pomen je bil dan zavestni človeški akciji (delovanju), premalo pozornosti pa je bilo posvečeno naključju, kaotičnemu dogajanju, nepredvidenemu in nepredvidljivemu. To neuravnoteženost v temeljnih usmeritvah v družbenih vedah bi bilo dobro popraviti.

– Podobno kot genetske sisteme bi lahko tudi družbe, gledane kot biološki pojavi, pojmovali kot Boolove mreže, kjer so posamezni elementi v enem od treh stanj: v aktivnem (1), neaktivnem (0) in v nihajočem (hitri prehodi z 0 na 1 in obratno) (Kauffman 1993, 33–67). Po stanju, v katerem so elementi, je potem tudi stanje mreže urejeno (elementi v stabilnem stanju 0 ali 1) ali kompleksno (poleg elementov v stabilnem stanju so tudi elementi, ki nihajo) ali kaotično (prevladujejo nihajoči elementi). Ker je prisotnost nihajočih elementov bistvena za nastanek mutacij (sprememb), hkrati pa zaradi vzdrževanja njegove istovetnosti v evoluciji, je nujna tudi določena stabilnost sistema, so evolucijsko najprimernejši kompleksni sistemi, med njimi pa so boljši tisti, ki so bližje kaotičnemu stanju, vendar pa ne prestopijo meje nereda. Ker se ta slika spreminja, ko se težišče evolucije premesti na raven zavesti, so mutacije (spremembe) pogostejše zadeva zavestne izbire, selekcija pa zadeva njihove zavestne ocene.

– Spremembe iz enega stanja v drugo (urejeno, kompleksno, kaotično) so odvisne od števila elementov v sistemu (N) in od števila oziroma stopnje napetosti povezav med njimi (U), namreč od tega, koliko te povezave zmanjšujejo število stopenj svobode z njimi zajetih elementov. Pri naključnih mutacijah (spremembah) na genetski ravni so elementi najmanj omejeni, kadar je $V=0$ in sistem prehaja v kaotično stanje, medtem ko pri $V=N-1$ sistem postaja popolnoma neprilagodljiv, ker vsaka sprememba enega elementa zahteva ustrezno spremembo vseh drugih, ta pa je poleg naključnih mutacij zelo malo verjetna. Kaj se spreminja na tej sliki z vnašanjem zavesti tako v mutacije (spremembe) kot tudi v izbiro med njimi? Ali velja splošno pravilo, da se kateri koli sistem, ko prestopi določen prag sestavljenosti, lahko spreminja samo še s pomočjo zavesti in ne več z naključnimi procesi?

– Možnost iznajdbe boljših rešitev z naključno evolucijo Kauffman (loco cit.) prikazuje grafično kot reliefni zemljevid, na katerem višje točke predstavljajo boljše rešitve, nižje pa slabše (fitness-landscape). V takšnem pejsažu izhajajo za evolucijo z naključnimi mutacijami določene pravilnosti iz matematične teorije skupin: »dolgi skoki«, tj. radikalne spremembe, imajo toliko večjo verjetnost uspeha, čim prej nastopijo v evoluciji in čim manj je tekmecev; s časom verjetnost njihove uspešnosti upada eksponentialno. Ali veljajo te pravilnosti tudi tedaj, ko se evolucija premesti na raven zavesti?

– Na ravni genov so lahko spremembe prehitre, tako da bo »populacija pregnana daleč stran od vrhov (v fitness-landscape) in plavala v nižinah majhne prilagojenosti« (Kauffman 1993, 119), tj. z naključno evolucijo ne bo mogoče priti do boljših rešitev, lahko pa bodo tudi prepočasne, tako da bodo »lahko ujele populacijo na nižjih lokalnih vrhovih« (prav tam), tj., tudi tokrat ne bodo z naključnimi spremembami napredovali daleč. Kakšne posledice povzroča prevelika ali premajhna pogostost sprememb pri evoluciji na ravni zavesti?

– Ali je sodobna funkcionalna horizontalno diferencirana družba bližje rešitvi problema hitre evolucije na ravni zavesti, s tem da je vsako področje v njej skrajno svobodno pri proizvodnji novih različic, nobeno pa ni več sposobno svojih rešitev vsiliti vsem drugim kot obvezne?

Opazovati človeške družbe kot biološke pojave in uporabiti zanje teorijo evo-

lucije ima vsekakor pomembne implikacije. Evolucija je vrednostno nevtralna, negotova, sorazmerno počasna in praktično nepovratna.

Razvoj ni usmerjen niti h kakšnemu vnaprej določenemu ali določljivemu cilju. Živa bitja v evoluciji ne postanejo popolnejša v kakršnem koli prvobitnem smislu. Pač pa postajajo samo bolj prilagojena mestu, kjer so v določenem času. Merilo »uspešnosti« v evoluciji je: nadaljevati obstanek. Razvoj človeških družb nasprotno poteka na ravni zavesti. Dejavnost ljudi, ki je prvo gibalo, hkrati pa tudi sama vsebina razvoja, je spodbujena s predstavami o ciljnih, interesih, smotrih. Motivacija je kategorija končnega smotra. Človeške družbe in vsak posamezen element v njih so očitno proizvod človeške volje in predstave. Cilji, ki si jih postavljajo ljudje, se včasih tudi uresničijo, čeprav so pogosti primeri, ko se izid človeškega delovanja ne sklada z namenom, ki je spodbudil dejavnost. Morali se bomo privaditi takšnemu pogledu oziroma vidiku, kjer vse to, vsi smotri in vsi postopki, potekajo v okviru, ki je nevtralen v odnosu do njih. Težnje, ki so se izpolnile, kot tudi tiste, ki so se izjalovile, dejavnosti, ki redno dosega to, kar želijo, in tiste, pri katerih je učinek nasproten namenom, so enakopravni deli evolucijskega toka, ki sam po sebi niti nima niti ne more imeti kakršnega koli cilja, saj ne pelje nikamor, ampak samo traja, dokler traja. Na tej ravni tudi zgodovinski optimizem in zgodovinski pesimizem, prosvetljenstvo ali špenglerjanstvo postajajo enako brezpredmetni.

– V evoluciji je ostala vedno odprta možnost, da tista lastnost, ki je bila v danem razvojnem trenutku odločilna prednost, v drugem postane usodna pomanjkljivost, na primer telesni obseg poleg nastalega pomanjkanja hrane. V primerjavi z nevtralnostjo glede na vrednost je takšna možnost v družbenem razvoju očitna in enako sprejeta kot v naravnem razvoju. Daljši ali krajši obstoj posameznih institucij ni podlaga za presojanje njihove uspešnosti. Ta je naključna glede na okoliščine. Na primer to, kar danes imenujemo demokratične družbe, se nam zdi kot najboljše prilagojena kombinacija maksimalne spremenljivosti na vseh področjih z najzanesljivejšo ultrastabilnostjo, tj. ohranitvijo istovetnosti celote tudi poleg največjega spreminjanja delov. Toda spremenjene okoliščine, npr. hudo pomanjkanje neobnovljivih naravnih virov ali grozeče naraščanje prebivalstva, bi lahko zamenjale takšno oceno.

– Evolucija življenja tako z delovanjem naključnih mutacij kot z morfopoiezo samoorganizacije poteka v času zunaj človeške mere. Če razvoj življenja na Zemlji traja 3,5 do 4 milijarde let, razvoj človeških družb pa 35 do 40 tisoč let, potem traja evolucija na ravni gena in na ravni zavesti v razmerju 100000 proti 1. Če naravna evolucija potiska sestavljene žive sisteme »do roba nereda«, ker so tedaj najprilagodljivejši, je verjetno prav čas trajanja tega procesa najpomembnejši dejavnik stabilizacije, ki preprečuje, da sistemi ne prestopijo tega roba. Ali ne obstaja poleg znatno hitrejšega razvoja na ravni zavesti tudi večja verjetnost, da bodo družbeni sistemi pogosteje prestopili v stanje nereda? Primeri tržnega gospodarstva in cikličnih gospodarskih kriz ali mednarodne politike in svetovnih vojn kot da potrjujejo takšna pričakovanja in pojasnjujejo, zakaj je stabilizacija prav na teh dveh področjih, tj. ureditve tržnega gospodarstva in oblikovanja svetovne ureditve, postala prednostni cilj institucionalne graditve v 20. stoletju.

– Ker prilagojenost pomeni možnost opraviti s svojim okoljem, katerega zapletenost je načelno neskončna, tj. v načelu ne obstaja meja števila in različnih vplivov okolja na sistem, ta pa jih lahko doživi kot motnje, se prilagojevanje dosega s povečevanjem sestavljenosti sistema, da bi ta dobil čim več poti za ustrezne odgovore na možne ovire iz okolja. Sistem torej v evoluciji postaja vse

bolj sestavljen (zapleten), vračanje iz višjega v nižje stanje sestavljenosti pa je z naključnimi spremembami malo verjetno iz matematičnih razlogov. Toda, če ni vračanja iz višje sestavljenih v manj sestavljene z naključnimi spremembami, zakaj se to ne bi zgodilo, če so spremembe proizvod zavesti? In dejansko ni tako majhno število pobud in programov v družbenem razvoju imelo za svoj cilj prav takšno vračanje na enostavnejše oblike družbenega življenja, od idealov Arkadije do ideologije vračanja na enostavnejše in »polnejše« življenje tradicionalnega kmeta. Vendar pa zgodovinska izkušnja kaže, da tudi v družbenem življenju vendarle ni bilo trajnejšega vračanja od (višje) sestavljenega na manj sestavljeno.

Številni od teh problemov so že obravnavani in obdelani v današnjih, pa tudi v včerajšnjih družbenih znanostih, čeprav mogoče z drugačnimi imeni. Pospesevalniki, ki povečujejo pogostnost sprememb, namreč človeška misel in dejavnost, se razlikujejo od stabilizatorjev, ki to pogostnost zmanjšujejo, tj. družbenih institucij in strukture sploh. Tako smo se vrnili k Webbru in Durkheimu, pri katerih smo začeli. Tudi v spremenjeni perspektivi velika imena ostajajo velika imena. Vendar pa se v tej perspektivi obstoječe znanje drugače povezuje in oblikuje nova merila za postavljanje problemov in presojanje rešitev. In mogoče pri nadaljnjem razvoju tudi za ustvarjanje paradigmatičnega soglasja v skupnosti raziskovalcev.

Prepričan sem, da bodo slovenski sociologi, ki so bili vedno v prvih vrstah pri razvoju sociologije v nekdanji Jugoslaviji, tudi v prihodnjem razvoju svetovne sociologije po pragu paradigmatičnega statusa in preko njega blizu vodilni skupini v svetovnih razmerah. V tem imenu čestitam slovenskim kolegom za njihov jubilej.

LITERATURA:

- BOUDON, Raymond: *Scientific Advancement in Sociology*, v *The Identification of Progress in Learning* (Cambridge, Cambridge University Press, 1983)
- ECCLES, John C.: *The Understanding of the Brain* (New York, McGraw-Hill, 1973)
- KAUFFMAN, Stuart A.: *The Origins of Order, Self-organization and selection in Evolution* (New York/Oxford, Oxford University Press, 1993)
- KOESTLER, Arthur: *The Ghost in the Machine* (London Hutchinson & Co., 1967)
- SKINNER, B.F.: *Beyond Freedom and Dignity* (New York, Alfred A. Knopf, 1971)
- VESTER, Frederic: *Denken, Lernen, Vergessen* (Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1975)